

УДК: 94(477)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1920–1939 рр.)

Володимир БАЛЯБАС

Львівський національний університет імені Івана Франка,
здобувач кафедри історичного краєзнавства

У статті узагальнено історичний досвід процесу формування і розвитку пожежно-рятувальної служби України у міжвоєнний період із залученням комплексу сучасних джерел і таких, що тривалий час були недоступні широкому колу дослідників.

Ключові слова: Україна, управління пожежною охороною, пожежно-рятувальна служба, пожежна техніка, кадри пожежної охорони.

Вся історія пожежно-рятувальної служби України переконливо свідчить, що вона відіграла виняткову роль у забезпеченні пожежної безпеки суспільства. Ця історія містить різнобічний досвід, який не втратив практичного значення і в наш час. При цьому, природно мова йде не за суцільне копіювання, а про творче його використання в сучасних умовах. У цьому плані значний інтерес становить процес формування та розвитку української пожежно-рятувальної служби у міжвоєнний період (1920–1939 рр.).

Історія створення та розвитку пожежно-рятувальної служби в Україні міжвоєнного періоду ще недостатньо опрацьована вченими-спеціалістами. Із праць, які у певній мірі дозволяють наблизитися до розуміння проблем розвитку пожежно-рятувальної служби України зазначеного періоду, можна назвати роботи загального характеру: В. Абрамова, С. Голубєва, В. Ільїна, В. Назіна, В. Обухова, М. Трачука, А. Томіленка, присвячені історії пожежної охорони; нариси з історії пожежної охорони окремих областей (І. Глебова, Г. Кучера, Г. Смирнова, Є. Чернецького); дослідження Б. Касимова, Ю. Назарова, О. Сенчука з питань управлінської діяльності органів пожежної безпеки; публікації В. Виноградова, М. Шаблова з питань розвитку пожежної техніки. Комплексне дослідження щодо формування та розвитку пожежно-рятувальної служби (1920–1939 рр.) не проводилось, що обумовило вибір теми запропонованої статті.

Детальніший аналіз розсекречених архівних матеріалів НКВС, які в умовах радянської тоталітарної системи були утаємничені і зберігались під грифом “засекречено”¹, дає підстави стверджувати, що пожежна охорона УСРР як державна офіційно постала лише в 1920 р. Проте це не означає, що у 1918–1919 рр. (в період активних військових дій в Україні та частих змін урядів) система протипожежної безпеки в республіці не функціонувала. Підрозділи пожежної охорони діяли й виконували свої функції в міру технічних можливостей. Цьому

сприяла й структурна організація пожежної охорони, що була сформована царським урядом напередодні Першої світової війни. Пожежні команди України, у порівнянні з військовими підрозділами та робітничими колективами, різнилися відносною стабільністю і активної участі в політичних подіях, за рідкісним виключенням, не брали. А тому виконували свій обов'язок і під керівництвом місцевих органів Центральної Ради і Гетьманату, і радянських ревкомів².

У 1920 р. Рада праці і оборони ставить завдання повернути із лав Червоної Армії всіх пожежних вогнеборців, які до призову в армію не менше 6 місяців служили в пожежних командах, для використання їх за спеціальністю. 12 липня цього року Раднарком прийняв постанову “Про зосередження пожежної справи в НКВС”³. З переходом пожежної охорони у підпорядкування НКВС в центрі і на місцях встановлюється єдиноначальність. Створений у складі Головного управління комунального господарства Центральний пожежний відділ (ЦПВ) НКВС керував боротьбою з пожежами, розробляв протипожежні заходи, враховував і розподіляв пожежну техніку, здійснював керівництво пожежними командами та іншими пожежними формуваннями. У губернських і міських відділах комунального господарства пожежною охороною займалися відповідні підвідділи⁴.

Для відродження й організації цілеспрямованої діяльності пожежних команд в Україні формуються державні органи управління пожежною охороною. Зокрема, в січні 1921 р. при Головному управлінні комунальним господарством НКВС УСРР розпочав діяти Всеукраїнський центральний пожежний відділ. Всі свої зусилля він спрямував на відродження пожежно-рятувальної служби в Україні. Рішеннями ЦПВ було запроваджено пожежну трудову повинність у селах і невеликих містах та організацію трудових пожежних команд. Почалось формування апаратів пожежного управління і на місцях у вигляді губернських та повітових пожежних підвідділів, інституту пожежних інструкторів, волосних і сільських пожежних старост. Була визначена їхня компетентність та головні завдання.

З метою попередження виникнення значних пожеж і організації боротьби з ними постановою Ради праці і оборони “Про заходи боротьби з пожежами” від 23 квітня 1921 р. при НКВС створюється комісія у складі представників Наркомату праці, ВЧК і НКВС, а при пожежних відділах губернських і повітових виконкомів – у складі представників відділу праці, ЧК і пожежних відділів⁵. Ці комісії отримали назву “пожежних трійок”. Їм надавалось також право через відділи праці залучати на боротьбу з пожежами населення у порядку трудової повинності. 24 листопада 1921 р. уряд прийняв постанову “Про посилення та розвиток заходів боротьби з пожежністю”, яка окреслила програму подальшої діяльності ЦПВ⁶.

На 1925 р. пожежна охорона мала таку структуру. У центрі – ЦПВ, в губерніях – управління пожежною охороною, в округах і повітах – пожежні інструктори, в районах – районні пожежні старости, в сільрадах – сільські

пожежні старости. При цих органах у центрі, губерніях, областях були створені міжвідомчі пожежні ради, які координували роботу всіх пожежних формувань і ПРС⁷. Методи командування і адміністрування, які сформувались у роки воєнного комунізму, заважали роботі пожежній охороні в умовах мирного часу. У деяких містах пожежні команди і пожежні обози використовувались не по призначенню, представники окремих господарських закладів втручались без потреб в діяльність ПРС при гасінні пожеж, що у низці випадків приводило до важких наслідків. Тому 4 травня 1921 р. Рада праці і оборони приймає постанову “Про заходи до збереження пожежних обозів і утримання їх у бойовій готовності”, згідно з якою військовому відомству пропонувалось направити частину коней у розпорядження пожежної охорони. Мобілізація коней для пожежних частин була проведена і серед багатьох цивільних установ. Крім цієї постанови у 1921 р. було прийнято 11 постанов і розпоряджень з питань боротьби з пожежами і покращення пожежної справи. Постанова від 4 травня 1921 р. відіграла значну роль у зміцненні ПРС. Основні положення цієї постанови лягли пізніше в основу “Бойового статуту пожежної охорони”, “Статуту служби пожежної охорони МВС СРСР”⁸.

У зміцненні пожежної безпеки значна роль відводилась добровільним пожежним організаціям. У липні 1924 р. було затверджено “Статут добровільних пожежних організацій”, що дозволило на цій правовій основі вже найближчі роки створити десятки тисяч добровільних дружин⁹. Постановою РНК СРСР від 21 лютого 1925 р. цим організаціям надавалося низку пільг, серед яких: безкоштовне використання службових приміщень, звільнення від промислового податку, відпуск будівельного матеріалу за пільговими цінами, безоплатне користування сінокісними угіддями¹⁰. Питання про створення сільських ДПД було вирішено в грудні 1929 р. Вони створювались передовсім там, де організовувались колгоспи, радгоспи, МТС¹¹.

Слід зазначити, що протягом кінця 20-х – початку 30-х рр. пожежна охорона не раз переходила з одного відомства до іншого. Тому, 17 липня 1934 р. декретом ЦВК СРСР був створений НКВС СРСР, до складу якого увійшло Головне управління пожежної охорони. На це Управління і його органи на місцях був покладений державний пожежний нагляд, пожежна охорона об’єктів, які мали особливе важливе державне значення¹². Здійснена централізація управління пожежною охороною була зумовлена низкою причин: необхідністю забезпечити надійну пожежну безпеку в країні; нагальною потребою у спеціалізованих кадрах; відставанням у питаннях розробки і постачання ПРС технікою; відсутністю централізованого керівництва під час виникнення великих пожеж і аварій. Проте, не дивлячись на всі проведені заходи, народний комісар внутрішніх справ Л.П. Берія 31 грудня 1938 р. доповідав у своєму звіті голові РНК СРСР, що пожежна охорона перебуває у виключно небездатному стані. Плинність особового складу лишалась надзвичайно високою. За 1938 р. більшість команд змінило свій особовий склад на 60 %, а деякі до 80 %. Некомплект кадрів протягом 1938 р. в окремих містах доходив до 30–40%¹³. Це пояснювалось і тим, що в ці роки вже

на всю потужність працювала сталінська репресивна машина. Не оминули репресії і пожежну охорону України. Особливо постраждали пожежні частини Києва та Харкова¹⁴.

Найскладнішою проблемою для організації пожежної справи в Україні, яка постала після закінчення Першої світової війни, було технічне оснащення ПРС. Перші зусилля державної пожежної охорони були скеровані на ремонт та перерозподіл пожежного інвентаря і техніки. Пожежні спеціалісти навчилися робити із іноземних машин різних марок пожежні автоходи. Так, в харківських пожежних частинах за короткий час налагодили для виїзду на пожежі дев'ять старих автомобілів марки “Адлер”¹⁵. Необхідність переходу на автотягу, природно, спрямував думку пожежних спеціалістів на використання автомобільних моторів, щоб подавати воду для гасіння пожеж. Автомобільні мотори почали пристосовуватись не тільки до доцентрових і коловорітних насосів, але й до ручних труб. 28 листопада 1921 р. спеціальна комісія при Головкингоспі ухвалила закупити за кордоном 24 пожежних автомобілі, 6 механічних автодрабин, 200 мотопомп та іншого обладнання. Однак, Народний комісаріат зовнішньої торгівлі не затвердив клопотання Центрального пожежного відділу про випуску з-за кордону пожежної техніки та спорядження, які не виготовлялися в Україні¹⁶.

Лише наприкінці 20-х рр. почала надходити нова сучасна техніка, машини спеціальних служб (водозахисної, газодимозахисної, зв'язку та ін.). Для Чернігівського пожежного товариства було придбано 2 машини: одна марки “Берліе”, а друга марки “Персану”. Першою спробою механізувати пожежну справу слід вважати створення на ленінградському заводі “Промет” переносних пожежних мотопомп. Тоді розпочалось виробництво вітчизняних спринклерних устав (автоматична система пожежогасіння), які до революції випускались у Росії монополюючою англійською фірмою “Матер і Платт”. Промисловість налагодила виробництво вогнегасників різних марок. У 1925 р. Ленінградський гідромеханічний завод випустив серію із 30 пожежних машин, використовуючи іноземні шасі. Перший пожежний автомобіль був зібраний на полуторному шасі вітчизняного автобудування вантажівки АМО-ф-15 у липні 1926 р. в Ленінграді на заводі “Промет”. На 1927 р. налагодили серійне виробництво таких автомобілів, до якого згодом долучився Московський завод АМО та Мінський завод.

Якщо до революції в Києві був лише один пожежний автомобіль, то до 1928 р. пожежні частини міста повністю переходять з кінної на автотягу. В 1929 р. в Києві вже нараховувалось 9 пожежних частин, в розпорядженні яких було 13 автомобілів¹⁷. Наявність киснево-ізолюючих апаратів дала можливість пожежним потрапляти в будь-які приміщення із задимленою атмосферою. Великі промислові підприємства України оснащались приладами електричної пожежної сигналізації, що дозволило оперативно повідомляти пожежні частини про пожежу з об'єктів. Проте потреби в пожежній техніці перевищували обсяги її виробництва вдвічі.

Слід підкреслити, що виробництво протипожежного обладнання в СРСР до середини 1930-х рр. ще не було централізовано. Заводи протипожежного обладнання підпорядковувались різним главам декількох наркоматів. Крім того, більшість заводів, які виготовляли протипожежний інвентар, виконували зазвичай інші замовлення, не використовуючи свої потужності для виробництва протипожежного обладнання. Вони вважали цей вид виробництва другорядним завданням. Постачання заводів сировиною було нерегулярним, а сама сировина часто використовувалась не за призначенням. Внаслідок цього потреби у протипожежному обладнанні задовольнялись промисловістю всього на 25–30%. Ситуація в цій сфері почала змінюватись, коли управління пожежною справою перейшло до НКВС СРСР. У системі НКВС був створений самостійний трест протипожежного обладнання, до якого перейшли всі заводи, на яких воно вироблялось. Крім того ці заводи звільнялись від випуску інших видів продукції. Прийняті рішення позитивно позначились на виробництві протипожежного обладнання. У результаті від 1935 до 1940 р. виробництво автомобілів збільшилось більш ніж у 30 раз, ручних пожежних насосів у 7,5 разів, пожежних рукавів у 4,2 рази, хімічних вогнегасників у 20 разів, спринклерів у 5 разів¹⁸. Надаючи великого значення впровадженню в життя нового виду пожежної техніки, товариство “Автодор” поставило питання перед НКВС розпочати на заводі випуск пожежних мотоциклів. Їх серійне виробництво було налагоджено у 1938 р. Завод “Промет” випустив майже 180 машин під назвою “Л-600”¹⁹.

Однією із болючих проблем, була і проблема кваліфікованих кадрів, оскільки революція та громадянська війна розкидали спеціалістів пожежної охорони по різні боки фронтів. З метою підготовки керівних кадрів пожежної охорони 1921 р. у Києві при Дворовій частині відкрились курси пожежних інструкторів, а в Харкові були відкриті Всеукраїнські курси пожежних техніків. Центральний пожежний відділ вніс пропозицію відкрити подібні курси у кожній губернії. Проте ця пропозиція так і не була реалізована. Більше того, у зв'язку з припиненням фінансування після двох випусків пожежних фахівців рішенням Головкинспекції НКВС у 1922 р. Всеукраїнські курси пожежних техніків були закриті.

Послідовна підготовка кадрів для забезпечення пожежної безпеки почалась з 1924 р., коли почали готувати спеціалістів трьох категорій: губернського, обласного і краєвого масштабу для організації і керівництва пожежною справою. У грудні 1924 р. у Петрограді відкривається пожежний технікум з терміном навчання 3 роки. 27 грудня 1927 р. НКВС за згодою Наркомпросу визначив типову структуру організації пожежно-технічних навчальних закладів²⁰. Передбачалась трирівнева структура: 1) пожежний технікум, який має забезпечити технічну і практичну підготовку пожежних спеціалістів; 2) губернські і обласні курси підвищення кваліфікації працівників пожежної справи міського, повітового масштабів і відомчих підприємств і установ; інструкторів, брандмейстерів малих пожежних організацій, помічників брандмейстерів,

завідувачів пожежної охорони окремих підприємств і установ та керівників професійних пожежних організацій; 3) курси підвищення кваліфікації керівників сільських добровільних пожежних дружин, волосних і сільських пожежних старост.

Від 1928 р. почали працювати пожежні технікуми в Москві і Харкові. У 1930 р. було створено Всесоюзне науково пожежно-технічне товариство з її відділеннями в Україні. До завдань Товариства входило надання практичної допомоги пожежним працівникам з чотирьох напрямків – технічне і експлуатаційне обслуговування пожежного обладнання, питання стандартизації і хімічного гасіння. У цивільних вишах була введена спеціальна дисципліна “Пожежна безпека”. У структурі НКВС відкрили 20 шкіл для підготовки і перепідготовки вищого, старшого і середнього начскладу, 46 – готували молодших командирів. Для рядового складу була організована початкова підготовка за місцем служби.

У Ленінграді на базі відділення інституту інженерів комунального будівництва у 1936 р. відкрився факультет інженерів протипожежної оборони, який передали до відомства ГУПО НКВС СРСР. Того ж року в Києві відкрили дві пожежно-технічні школи, які готували молодший начальницький склад. Наступного року в місті було утворене пожежно-технічне училище. В цілому, до середини 30-х років була створена чітка система підготовки кадрів для ПРС: курси, технікуми, інститут.

Отже, пожежно-рятувальна служба України за два десятиріччя свого розвитку у міжвоєнний період зробила значний крок вперед у порівнянні з часами її перебування у складі Російської імперії. Принциповою відмінністю радянської пожежної охорони стало створення чіткої структури централізованого управління, створення системи навчальних закладів, зміцнення матеріально-технічної бази ПРС. Це стало можливим тому, що нова влада “повернулася обличчям” до вирішення проблем пожежної безпеки і зуміла для цього мобілізувати всі наявні ресурси.

PARTICULARITIES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF FIRE AND RESCUE SERVICE OF UKRAINE DURING INTER-WAR PERIOD (1920-1939)

Volodymyr BALIABAS
Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Local History

Historical experience of formation and development of fire and rescue service of Ukraine during inter-war period with attraction of modern sources and such information for a long time were not open for wide circles of researches are generalized in the article.

Key words: Ukraine, management of fire guard, fire and rescue service, fire technique, staff of fire guard.

¹ Реєстр розсекречених архівних фондів України: Міжархів. довідник. Т. 1. Розсекречені архівні фонди центральних державних архівів України / Упоряд. С. Зворський. – К.: Держкомархів України, 2009. – С. 244.

² *Томіленко А. Г.* Історія пожежної охорони України: методичні матеріали на допомогу курсантам та слухачам ФЗН з курсу “Історії України” / А. Г.Томіленко. – Нікополь: міська друкарня, 1998. – С. 23.

³ *Шаблов Н.Н.* История пожарного дела в России / Н.Н.Шаблов, В.Н.Виноградов. – СПб., [без. изд.], 2007. – С. 688.

⁴ История пожарной охраны: курс лекций / МВД РФ; Академия Государственной противопожарной службы; под ред. В. А. Абрамова. – Москва: Академия ГПС, 2001. – С. 152

⁵ Сборник руководящих документов государственной противопожарной службы. – М.: ТЕРРА, 1994. – С. 368

⁶ *Сенчук О. Л.* Организационно-правовые основы функционирования органов противопожарной безопасности в 1918–1941 г. / О. Л. Сенчук // Профессионал: науч.-методический журнал. – Белгород, Изд-во Белг. гос. ун-та., 2009. – 3 (13). – С. 123–127.

⁷ *Шапиро Л.* Пожарные прежде и теперь / Л.Шапиро. – Москва: Профиздат, 1937. – С. 63

⁸ Постановление Совета Труда и Обороны от 4 мая 1921 года “О мерах к сохранению пожарных обозов и содержанию их в боевой готовности” // Известия ВЦИК Советов. – 1921. – № 96. – 6 мая; *Касымов Б. Э.* Организация управления пожарной охраной (Административно-правовые вопросы) / Б. Э.Касымов. – Москва: Стройиздат, 1982. – С. 183.

⁹ *Микеев А. К.* Добровольная пожарная охрана / А. К. Микеев. – Москва: Стройиздат, 1987. – С. 399.

¹⁰ Противопожарная служба в России. Документы и материалы. Т. 1. – Москва, 2002. – Трио “Издательство Труд”. – С. 488.

¹¹ *Назаров Ю. А.* Сельская пожарная охрана / Ю. А. Назаров. – Москва: Россельхозиздат, 1977. – С. 72

¹² Органы и войска МВД России: Краткий исторический очерк / В. Ф. Некрасов, А. В. Борисов, М. Г. Детков. – Москва: Изд-во Объед. ред. МВД России, 1996. – С. 464.

¹³ Противопожарная служба России. Документы и материалы. Т. 2. – Москва: Трио “Издательство Труд”. – 2002. – С. 486.

¹⁴ *Жуковский В. С.* Лубянская империя НКВД, 1937–1939 / В. С. Жуковский. – М.: Вече, 2001. – С. 170.

¹⁵ *Глебова И. Н.* Испытание огнем. Очерки истории Харьковской пожарной охраны / И. Н. Глебова. – Харьков: Прапор, 1991. – С. 127.

¹⁶ *Бронзов П.В.* Состояние пожарной охраны в городах Украины / П. В. Бронзов. – Харьков: Центральное статистическое управление, 1924. – С. 68.

¹⁷ *Кучер Г.* Покорители огня: из истории пожарной охраны Киевщины / Г. Кучер, Л. Усатенко. – К.: Издание МВД УССР, 1969. – С. 132.

¹⁸ Назин В.В. История пожарной охраны России / В.В.Назин. – СПб.: ГИПП “Искусство России”, 2003. – С. 248

¹⁹ *Шаблов Н.Н.* Укрощение огня: Очерки по истории пожарной техники / Н. Н. Шаблов, В. Н. Виноградов. – СПб.: ГИПП “Искусство России”, 2002. – С. 325.

²⁰ *Сенчук О. Л.* Система образовательных учреждений подготовки специалистов в области пожарного дела / О. Л. Сенчук // Правда истории: сб. науч. ст. Вып. 5 / под. ред. А. В. Третьякова. – Курск: Изд-во Курского гос. ун-та, 2007. – С. 137–142.